

MARTIN FERENC

NIBELUNGOK A YADNYUGATON

FRITZ LANG WESTERNFILMJEI

A GERMÁN MONDÁKBAN JÁRATOS LANG AZ AMERIKAI EREDETMÍTOSZBAN IS FELISMERTE AZ ÓT IZGATÓ DRÁMAI KONFLIKTUSHELYZETEKET.

Noha Fritz Lang németországi pályafutása változatos képet nyújt műfaji szempontból, amerikai munkássága alatt alkotott olyan műfajban, amit előző korszakában nem próbált ki rendezőként. A jellegzetes amerikai filmműfajról, a westernről van szó. Lang három vadnyugati filmet forgatott Amerikában, s otthonosan érezte magát e műfajban is. Ezt magyarázhatja egyfelől, hogy pályafutása kezdetétől fogékony volt a népszerű, a közönség érdeklődését felkeltő aktuális témák iránt, amit igyekezett a megfelelő műfajban filmre vinni. Ennél is érdekesebb, hogy Lang számára a mitikus témák sem voltak idegenek. Elég, ha csak arra utalunk, hogy a németek nagy mítoszát, a *Nibelungokat* és a modern világ gép-és technikakultuszát ábrázoló *Metropolist* ő filmesítette meg. Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy az amerikai eredetmítoszt feldolgozó western műfajával is boldogulni tudott.

Mindhárom vadnyugati Lang-film központi figurái rovott múltú alakok, életük egy pontján közük volt valamilyen törvénysértő akcióhoz (Frank James, Vance Shaw) vagy éppen bűnözőket támogatnak (Altar Keane). A másik lényeges eleme e filmek cselekményének, hogy a konfliktusok, válsághelyzetek megoldása szorosan kapcsolódik a nyomozáshoz, bizonyos szereplők titkolt bűneinek leleplezéséhez. Találónan írja Varró Attila Fritz Lang-ról, hogy ő még akkor is kizárólag film

noirokat forgatott, ha más műfajokban készített filmeket (Filmvilág, 2006/09). Hozzátehetjük, hogy westernjeiben is német filmjeinek bizonyos szituációit és megoldásait variálja, ami elsősorban a western mítoszt érintő alkotói reflexiókban köszön vissza.

FRANK JAMES, A JÁTÉKOS

A *Frank James visszatérése*nek (*The Return of Frank James*, 1940) főhőse tisztességes útra tért bandita, aki személyiséget és életformát váltva farmerként gazdálkodik. Frank (Henry Fonda) akkor tér vissza a városba, amikor az újságokból megtudja, hogy a kormányzó kegyelmet adott bátyja, Jesse James gyilkosainak. Lang ugyan jogosnak ábrázolja Frank törekvését, de nem tekinti egyértelműen pozitív hősnek az egykori bűnözőt. Hiába a névváltoztatás, a nyugodt élet igénye, Frank kénytelen újabb bűntetteket elkövetni, ha el akarja érni célját. S ez a szituáció nemcsak a bűnös múlt és személyiség eltörölhetetlenségéről árulkodik, hanem a társadalomról is lesújtó képet fest. Jesse James aljas meggyilkolásáért a vasúttársaság vezetője a felelős, nem beszélve a tettesek felmentéséről. Ha a társadalom a gátlástalan üzleti érdek miatt eltűri az igazságtalanságot, akkor az egyén is kénytelen a bűn útjára lépni az igazság érvényesítéséért.

Frank akciói azt érzékeltetik, hogy pontosan érti a születendő modern világ lényegét. Tudja, hogy csak a fegyverével, magányos igazságosztóként

esélytelen a polgári társadalommal szemben. Elsősorban nem a coltját használja, hanem az eszét és a manipulált információkat. Saját halálhírét kelti, hogy könnyebben csapdába csalja a Ford-fivéereket. Egy csinos újságíró cikkét közöl Frank haláláról, heroizálva a fiktív küzdelem mozzanatait. A sajtó Lang westernjében nem a hiteles tájékoztatást szolgálja, hanem a mítoszeremtés és a társadalom manipulálásának eszköze.

Ennél is kíméletlenebb kritikát fogalmaz meg Lang a western-mítoszlól abban a jelenetben, amelyben a Ford-fivérek színházban adják elő, hogyan végeztek Jesse Jamesszel. A darabban a gyilkosok gyáva tettüket hősi akciónak állítják be. Az előadást Frank indulatosan figyelni a páholyból. Mikor Bob Ford (John Carradine) észreveszi, a kellékül használt petróleumlámpát Frank felé dobja. A függönyök lángra kapnak, az épület kigyullad, Frank pedig a színpadra ugrik, hogy elfogja bátyja gyilkosait. A jelenet sokban emlékeztet a *Dr. Mabuse, a játékos* Sandor Weltmann – epizódjára. Ott a pszichológus álruhájába bújt főbűnöző egy valóságű, arab karaván látványát varázsolja a nézők közé. Az illúziókeltés tükélye a látszatot is megtévesztő valóságként találja. A *Frank James visszatérése*ben fordított a helyzet: a valóság rombolja szét a látszatteremtés hamis ideáljait.

Ezt követően egy hosszú lovas üldözést láthatunk. Frank és a kölyök (Clem szerepében Jackie Cooper) kietlenül hajszolja a Ford-testvéreket. Egyre kietlenebb helyszíneken haladnak át, végül egy sziklás hegytetőn ér véget a vágta. Bob Ford elmenekül, Frank James tűzpárbajba keveredik Charlie Forddal. Egyikük sem találja el a másikat. Mikor Charlie löszere elfogy, egy óvatlan mozdulata miatt lecsúszik a szikláról és a mélybe zuhan. A sziklák kopár fensége, formáinak leplezetlen, mértani szabályosság, szembetűnő művi monumentalitása egy pillanatra megidéz a *Nibelungok* grandiózus tereit. Az utalás a német film nagyszabású, díszletszerű miliőjére jelzi, hogy a western-mítosz is mesterségesen kreált, művészi módon teremtett univerzum.

A milliók a párbajnál is jelentős szerepe van. Az ellenfeleknek nemcsak egymással, hanem a sziklás te-

reppel is meg kell küzdeniük. Charlie Fordot végül nem Frank golyója öli meg, hanem a táj. Ez a mozzanat és a hatalmas sziklatömbök mellett eltörpülő hősök, valamint a határvidék képein a házak fölé magasodó havas hegycsúcsok érzékeltetik, hogy létezik az emberi akarathnál és képességeknél hatalmasabb erő, mely a tér monumentalitásán keresztül érvényesül, és fenyegető jelenvalósága determinálja az emberi cselekvéseket.

A film végén a bírósági tárgyalást, ahol Frank James ártatlanságát kell tisztázni a vasúttársaság vádjaival szemben, Lang újra párhuzamba állítja a *Dr. Mabuse, a játékos* már idézett epizódjával. Az egész procedúra egy show-műsorra hasonlít. A Sandor Weltmannként megjelenő Mabuse szuggesztív tekintetével manipulálta és szórakoztatta közönségét. A western bíróságán a tanúk szavainak minősítése, a váratlan helyzetek komikumává vált ki derűtséget, amelynek felszíne mögött könnyen súlytalanává válhat az igazság. Nem épp kedvező kép a polgári jogszolgáltatásról.

Frank figurájának paradoxona: miközben igyekszik erőszakosan is befolyásolni az eseményeket, néha fe-

nyezetőzik a pisztolyával, lő is vele, de embert nem öl. Sem Charlie, sem Robert Forddal nem az ő lövései végznek. Látszólag ura a helyzeteknek, valójában cselekvőképességét felülírják a véletlenek. Ebből a szempontból figurája sokkal inkább a film nőirok alakjaira emlékeztet, akiknek sorsát a bűn vagy valamilyen előreláthatatlan sorsfordító erő uralja, mintsem magabiztos formálói lennének életüknek.

VANCE SHAW HALÁLA

A Zane Grey regénye alapján készített *Western Union* (1940) történetének középpontjában a vadnyugati táviróhálózat kiépítése áll. Lang a civilizáció térnyerését nem kezeli pátosszal, nem dicsőíti a nagyszabású vállalkozást, ami pedig nem ritka a klasszikus westernekben. Ezt jelzi, hogy a vállalkozásban többnyire durva lelkű, közönséges figurák vesznek részt, akik életről és halálról, társaik sorsáról részvétlen cinizmussal gondolkoznak.

A terjeszkedés a civilizálatlan nyugaton sokban emlékeztet a *Nibelungok* második részének, a *Kriemhild bosszújának* motívumaira. A póznákat telepítő csapat éppúgy az indiánok lakta, sivár vidéken halad át, mint ahogy a germá-

nok vonulnak Attila ellenséges, nomád törzseinek kietlen birodalmába. A Telegraph táborán rajtaütnek a banditák, a *Nibelungok*ban Gunther királyt és kíséretét a hunok mészárolják le. A *Western Union*ban annyi a különbség az eposzhoz képest, hogy Lang a westernben nem kétfajta hatalmi struktúra között élezi ki a konfliktust, hanem a törvényes rend és a bűnözők között. Érdemes megjegyezni, hogy Lang nem kezeli olyan negatívan az indiánokat, mint a hunokat némafilmjében, de a fehér ember technikai fölényével, manipulatív taktikájával szemben elmaradott, tudatlan nomádoknak ábrázolja őket, akik komoly veszélyt jelentenek a konfliktusok során. Meglehetően már a műfaji sémák torzító hatásának tudható be, Lang első tervezett, de soha el nem készült westernje igazi indián-történet lett volna. Lang tanulmányozta a navajók kultúráját, többször ellátogatott hozzájuk, és valamennyire még a nyelvüket is megtanulta.

A táviró telepítésének epizódjait egy melodramatikus háromszög helyzet színesíti. A Telegraph Társaság képviselőjének, Creightonnak a hűgába, Sue-ba szerelmes a bűnös múltú főhős, Vance Shaw (Randolph Scott) és

„Egyaránt viaskodik jó és gonosz énjével”
(Fritz Lang: *Western Union*
– Robert Young, Virginia Gilmore és Randolph Scott)

a társaság tulajdonosának fia, Richard Blake (Robert Young). A három férfi az események során bizalmába fogadja egymást és barátságot köt. Vance és Blake viszonyát még az érzelmi versengés sem teszi tönkre. Ez a szövetség variációja a *Nibelungokból* Gunther király, Kriemhild, Siegfried és Hagen kapcsolatának. A német eposzban Siegfried pályázik a király hűgának a kezére, amit Hagen féltékenyen és aggodalommal szemlél. A westernben a cég irányítói (Creighton, Blake) fogadják maguk közé a bűn világából érkező, de tisztességes életre vágyó cowboyt. Siegfriednek Kriemhild szerelme jelenti a lehetőséget a feudális uralkodó osztályba történő beilleszkedéshez, Vance-nak Sue (Virginia Gilmore) biztosítaná az asszimilálódást a polgári társadalomba. Csakhogy Siegfried nem lehet önmaga a wormsi királyi udvarban. Rendkívüli erejével, képességeivel nem hőstetteket visz véghez, hanem színlel, amivel a hatalmi hierarchián belüli konfliktusokat leplezi, s ez később halálát okozza. Vance Shaw sem vállalhatja valódi identitását munkaadói előtt, noha Siegfriedhez hasonlóan ő az egyetlen figura, aki kiismeri magát és hatékonyan cselekszik a kü-

lönböző világokban: beszéli az indiánok nyelvét, leszereli ellenséges indultait, megbízható vezetőként végzi munkáját a csapatban.

Siegfried vesztéhez hozzájárul, hogy megbízik a királyban, aki vérszerződést köt vele, majd elárulja. Vance vétke, hogy titkolja bandita testvérét, aki folyamatosan fosztogatja a társaság csapatát. A germán és a vadnyugati hőst is kihasználják ellenséggé vált testvérei érdekeinek érvényesítéséhez, aminek végén mindketten testvérgyilkosság áldozatai lesznek. A *Nibelungok* helyzeteinek, motívumainak variálása a *Western Union*ban a western mítosz hőisével kapcsolatban tudatosítja, amit a német eposz mítikus alakjának sorsa példáz: a rendkívüli hőseket elpusztítja a számukra idegen élettér. Nincs helyük a társadalomban, éltető közegük a mítosz.

Vance figurája Siegfried mellett Kriemhilddel is párhuzamba állítható, mert ők szembesülnek bűn, büntetés, bosszú kérdésével. Gunther király nem bünteti meg Siegfried gyilkosát, Hagent, ezért Kriemhild feleségül megy Attilához, a hunok vezéréhez, hogy segítségével bosszút álljon. Az eszményi szépségből, a szerető, gyen-

géd hitvesből a film végére embertelen bosszúálló lesz. Férje gyilkosának megbüntetéséért a testvérgyilkosságot is vállalja.

Vance fordított utat jár be Kriemhildhez képest. Ő üldözött törvényszegő, aki megpróbál törvényes életet élni, amit megakadályoz bűnöző fivére. Vance törbeccsalása után számol le testvérével. A királynő és a cowboy egyaránt viaskodik jó és gonosz énjével, s az utóbbi győzi le őket. Kriemhildben démoni erőt nyer a bosszúvágy, ami egy egész világot, végül pedig őt is elpusztítja. Vance titkának nincs ilyen egyetemes hordereje, de hallgatása egykori bűntársairól komoly emberi és anyagi veszteséggel jár, majd a bosszúból kikényszerített párbajban meghal.

Kriemhild jellemének átalakulását, szélsőséges érzelmeinek váltakozását az expresszionista szimbolika fejezi ki. Vance Shaw finomabb, árnyaltabb vonásokkal megrajzolt karakter. Vívódása bűn és tisztesség között azokkal a film noir figurákkal rokonítja, akiket maguk alá temet a bűnük.

A film noirhoz közelítő alkotói szemlélet érvényesül a párbajnál is. Hosszú lövöldözés után Vance-t orvul megöli

„A mítosz burkát lehántja a hősökrol”
(Fritz Lang: *Bűntanya* – Arthur Kennedy, Marlene Dietrich és Mel Ferrer)

testvére. Ezután Blake párbajozik a gyilkos fivérével, a heves golyózáporban elfogy Blake lőszere, védtelenül áll ellenfele fegyvere előtt. Szerencséjére a bandita már nem tud visszalőni, mert halálos lövés érte. A párbajban csak a túlélésért vívott küzdelem kegyetlenségét láthatjuk. S ami lényeges ebben, hogy végkimenetelét a véletlen befolyásolja. S ez, ahogy az előző vadnyugati filmből idézett tűzharcnál, itt is más dimenzióba helyezi az akciót, aminek perspektívájából a rátermettség, a hősies helytállás jelentőségét veszti.

BRÜNHILD A VADNYUGATON

Lang harmadik westernje is ugyanazokból a motívumokból építkezik, mint az előző kettő: bűn, bosszú, identitáscsere. A *Büntanya* (*Rancho Notorius*, 1952) főhőse, Vern (Arthur Kennedy) a házasságát tervezi csinos menyasszonyával. Nem sokkal később két arra tévedő bandita kirabolja boltját, egyikük pedig megöli a lányt és az ajándékba kapott brosst elveszi tőle. Ezután Vern szerelme gyilkosai után kutat. Az üldözés során szerzett információk egy titokzatos nőre és egy különös helyre utalnak. Vern csak úgy tudja ezt a rejtékhelyet és úrnőjét becserkészni, ha megváltoztatja személyiségét és Frenchynek, a banditának (Mel Ferrer) bizalmába férkőzik, aki Altar Keane (Marlene Dietrich) szeretője. Vern miután megtalálta Altart, szerelmet színlelve magába bolondítja a szép nőt, hogy menyasszonya gyilkosának nevét megtudja tőle. A megtévesztés után Vern megtalálja a gyilkost, majd a seriff letartóztatja. Társai azonban kiszabadítják, azután Frenchyre, Altarra és Vernre támadnak a farmon. Vern és Frenchy leszámolnak a banditákkal, de Altar életét veszti.

Azért foglaltam össze hosszabban a történetet, mert a *Rancho Notorius* eseményei emlékeztetnek a leginkább a *Nibelungok* cselekményére. A western fordítottja a germán hősmítosznak. A vadnyugati történetben mintha Siegfried (=Vern) állna bosszút Kriemhildért. A cél ugyanaz, mint a német eposzban: legyőzni a harcias, öntörvényű amazonkirálynőt, Brühildét (vagyis Altar Keane-t). Vern módszere is hasonló, mint Siegfriedé: személyiségét megváltoztatja, hogy sikerrel küzdjön meg a büszke szépséggel.

A *Nibelungok*ban Siegfried Gunther király helyett cselekszik (láthatatlanul)

az erőpróbákon, hogy megszerezze neki Brühildet, mert csak így kaphatja meg a királytól hűgát, Kriemhildet. A *Rancho Notorius*ban nincs olyan figura, aki megfeleltethető lenne a gyenge Gunthernek, de Siegfried alakja is kettéhasad egy becsületes és cselekvőképes cowboyra (Vern), valamint egy magabiztos, legendás banditára (Frenchy), aki a rablott értékeket (=a Nibelungok kincse) az imádottnőnek ajándékozza. A mitikus hős vadnyugati megkettőződése jelzi, hogy a hősies erényeket már nem lehet egyetlen figurába sűríteni, s ezzel egy újfajta, vonzó ideált teremteni, mert aki valamennyire is eszményi lehetne, az törvényt is kívüli (Frenchy), aki pedig tisztességesnek tűnik, az nagyon is hétköznapi figura, ráadásul ravasz és bosszúszomjas (Vern). Lang hősszemlélete távol áll az ideáltípust teremtő rendezőkéttől. Az ő vadnyugati hősei bűnbe eső (Frenchy) vagy bűntől sújtott (Vern) karakterek.

A *Rancho Notorius* központi figurája Altar Keane, akinek nagyvonalú, arisztokratikus életformáját korlátozza a polgári világ műveletlensége és közönségsége. Miután belátja, hogy a társadalomban lehetetlen a vágyai szerint élni, elrejtőzik egy farmon, ahol rablóknak nyújt menedéket zsákmányuk bizonyos százalékáért.

Altar helyzete sokban emlékeztet Brühildére. A harcias amazon várát tűzsáv választja el a világtól, ami hatalmát és függetlenségét biztosítja. Altar sziklaktól körülvett völgyben rendez be farmját, ahol megteremtheti saját nagystílusú életét és uralkodhat a kiszolgáltatott, törvénytörő férfiakon. Elszigeteltségét egyrészt az autonóm nő vágyai, másrészt a bűnözőkhöz való viszonya motiválja: a maga öntörvényű életét csak a bűn vámszedőjeként teremtheti meg. Egyik sem találkozik a társadalom értékrendjével, sőt, annak törvényeit sérti, így maradt számára a kivonulás a társadalomból.

Altar különállását, társadalmon kívüliségét a milióábrázolás is hangsúlyozza. Miután a főhősnő érdeklődését felkeltette a rámenős Vern, kilovagol vele a büntanya határához. Lang a jelenet elején egy hatalmas, csaknem szabályos mértani hasábra emlékeztető sziklatömböt komponál a látványba, ami Brühild várának bástyáira emlékeztet. A szikla magányos fenségét kiemeli Altar egyedülálló szépségét és rendkívüli varázsának törekenységét.

A táj stilizálásában érvényesülő szimbolikát a cselekmény későbbi fordulatai igazolják. Vern felfedi valódi énjét Altarnak, szembesíti törvénytelen életének felelősségével. Frenchy újabb akciójának végrehajtása után hiába akarja elhagyni a farmot, az ellene forduló banditák megakadályozzák menekülését. Vern, Frenchy és a rablók között lezajló tűzpárbajban Altar életét veszti, mert az orvlövész golyójától menti meg Frenchyt. Önfeláldozásával bizonyítja, hogy kit szeret igazán. Ugyanis Vern megjelenésével kialakul egy melodramatikus helyzet, melyben a három főhős rivalizálása és viszonya szintén a *Nibelungok*ból idézi Gunther király, Brühild és Siegfried között létrejövő hatalmi, érzelmi és szexuális versengést.

A film végi párbaj ugyanazt a koreográfiát és szemléletet tükrözi, mint az előző westernnek sorsdöntő leszámolásai. A véletlen itt is megkérdőjelezi a két kipróbált mesterlövész, Frenchy és Vern a helytállását, szövetségének fölényét a támadókkal szemben. Altar áldozata nélkül életüket veszítették volna a tűzharcban.

Altar bukását egyrészt a film noir hősöket sújtó végzet indokolja: bűnhődni kell, mert a bűnből élt. Másrészt misztikus rejtélyessége sem bizonyul biztonságos menedéknek. Ahogy Vern közeledik az eldugott farmhoz, úgy lesz mesterkelt, kullisszaszerű a környezet. S ez jelzi, hogy Altar nem egyszerűen kivonult a társadalomból, hanem az öntörvényű, független nő mitikus világába menekült. De már Brühildnek sem sikerült a tökéletes elzárkózás az amazonvilágba, a Ford-fivérek nem igazolta a hamis heroizmus és Altart sem védi meg szépségének varázsa. Lang westernjeiben a mitizálás a bűn elrejtését szolgálja, de a hamis ideálok mindig rajtaüt a valóság. A mítosz burkát lehántja a hősökről, a hazug öngazolások hátteréből pedig kirajzolódik a lehangoló ember-és világkép.

Fritz Lang westernjei nem jelennek mérőkövet a műfaj történetében. Mai szemmel nézve az az izgalmas ezekben a filmekben, hogy alkotójuk hogyan tudta érvényesíteni egyéni látásmódját ebben a számárra új műfajban, miképp vélekedett a western mítoszáról. •